

Ռ. Կ. ՍԱԶԱՊԵՏՈՅԱՆ, Արևմտահայերեն- արևելահայերեն ուղղախոսական-բացատրական բառարան, Երևան, Երևանի համալսարանի հրատարակչություն, 2000, 336 էջ

Վերջին շրջանում ակնհայտորեն մեծացել է հետաքրքրությունը արևմտահայերենի և առհասարակ արևմտահայ (սփյուռքահայ) մշակույթի նկատմամբ: Ապացույցը հրատարակվող մենագրական աշխատանքներն են ու գիտական ուսումնասիրություն-հոդվածները: Այդ հետաքրքրությունը քելադրվում է մեր հասարակական-քաղաքական կյանքի տեղաշարժերով՝ Սփյուռք-Հայաստան հարաբերությունների ակնհայտ ակտիվացում, քաղաքական-տնտեսական-մշակութային կապերի ծավալում և այլն:

Խոսում ենք հայոց լեզվի երկու տարբերակների մերձեցման հնարավորությունների, փոխադարձ առնչությունների մասին: Փնտրում ենք հնարավոր ուղիներ, առաջարկում իրական և հավանական տարբերակներ այդ մերձեցումի համար. ուղղագրության փոփոխությունը առաջ է մղվում որպես փորձության քար:

Մտահոգությունը տասնամյակների, ավելի ստույգ՝ մեկուկես դարի պատմություն ունի: Բորբոքվում է ազգային զարթոնքի բռնկումով (հիշենք 19-րդ դարավերջի ջրհնարկումները Մ. Աբեղյանի հոդվածի առիթով, 1910-ականներին Պոլսի «Ազատամարտ» պարբերաթերթում բացված բանավեճը և այլն):

Արևմտահայերենը չունեցավ պետական հովանավորություն: Տեսական-լեզվաբանական անհրաժեշտ միջավայրի բացակայությունը և մի շարք արտալեզվական գործոններ է՛լ ավելի բարդացրին գրական արևմտահայերենի մշակման գործընթացը: Այն պահպանվեց ու զարգացավ Սփյուռքի հայ մտավորականության բացառիկ նվիրումով: Այդ զարգացումի հետագա ընթացքի մեջ հետայսու մեծ բաժին ենք ունենալու մահ արևելահայերս՝ մեր գիտական ջանքով և հատուկ ուշադրությամբ:

Ռ. Սաքապետոյանի կազմած և հրա-

տարակած բառարանը՝ «Արևմտահայերեն-արևելահայերեն ուղղախոսական-բացատրական բառարան», այդպիսի հատուկ ուշադրության և մասնագիտական ջանքի արտահայտություն է և ունի մի շարք արժանիքներ:

Սփյուռքում հրատարակված բառարանները (Գայայեան Յ., «Բառարան գանձարան հայերեն լեզուի», Պէյրուք, 1983, Կոստանեան Ա., «Գործնական բառարան հայերեն լեզուի», Պէյրուք, 1987, Ճերեճեան Գ., Տոնիկեան Փ., Տէր Խաչատուրեան Ա., «Հայոց լեզուի նոր բառարան», 2 հատորով, Պէյրուք, 1992 և այլն) առավելապես ընդգրկում են արևմտահայերենում գործածվող ընդհանուր բառազանձը: Մինչդեռ այս բառարանը ներկայացնում է մեր ազգային լեզվի երկու տարբերակների այսպես կոչված բառապաշարային զուգակշիռը, տրվում են գրական արևմտահայերենի տարբերությունները արևելահայերենից:

Մեզանում մինչ այսօր գործածության մեջ եղած արևմտահայերենի միակ բառարանը (Մարգարյան Ա., «Արևմտահայերենի բառարան», Երևան, 1991), որ իբրև առաջին փորձ, արժեքավոր է, ընդգրկում է չորս հազար բառ: Նոր բառարանը ներառում է շուրջ տասնվեց հազար բառ, թեև, ի տարբերություն նախորդի, չի տալիս բնագրային օրինակներ:

Նոր բառարանը մահ ուղղախոսական բառարան է: Այստեղ գիտական տառադարձությամբ տրվում են բառերի արևմտահայ արտասանությունները: Խնդրի արժարժունը դժվարություններ ունի, քանի որ հայկական տարբեր գաղթօջախներում գործող արևմտահայերենի ուղղախոսական նորմերը ընդհանուր և միասնական համակարգի բերելը ինքնին դյուրին հարց չէ: Ինչևէ, բառարանն այդ նպատակն ունի և իբրև այդպիսին արևմտահայերենի գրական արտասանության նորմավորման առաջին և հա-

ջողված փորձն է: Այս մարզում հեղինակին մեծավ չափով սատարել է արևմտահայերենի լեզվակիր լինելու հանգամանքը: Բացի այդ, բառի արևմտահայ գրությունն ու արտասանությունը անխարդախ ներկայացնելու և բառապատկերը չաղճատելու նպատակով հեղինակը գլխաբառերը տալիս է դասական ուղղագրությամբ, որը զուգահեռ հնարավորություն է տալիս ներկայացնելու բառի արևմտահայ և արևելահայ ուղղագրական տարբերակները:

Հայոց լեզվի բառապաշարը ընդհանուր է երկու գրականների համար: Այլ կերպ լինել չէր կարող. գործ ունենք մեկ ազգային լեզվի երկու գրական տարբերակների կամ ճյուղերի հետ: Տարբերությունները պայմանավորված են լեզվական և արտալեզվական մի քանի գործոններով՝ հիմք բարբառներով (Կ. Պոլսի և Արարատյան), հայոց լեզվի զարգացման նախորդ փուլերի նկատմամբ վերաբերմունքով և գերիշխող (դոմինանտ) լեզուների ազդեցություններով:

Հեղինակի բառընտրության սկզբունքները ենթակա են այս տրամաբանությանը: Բառարանում տեղ են գտել այն բառերը (կամ դարձվածային միավորները), որոնք արևելահայերենի բառապաշարի հետ համեմատելիս ի հայտ են բերում ձևային կամ իմաստային գոնե մեկ տարբերություն: Չի անտեսված նաև այս կամ այն բառի գործածության նախապատիվ լինելը արևմտահայերենում: Ըստ այսմ՝ բառարանում ընդգրկված են՝

ա) զուտ արևմտահայերեն բառեր, որոնք հիմնականում գրական լեզվին են փոխանցվել բարբառներից (**հոս, աղեկ, էթիկ, խպնի**),

բ) հնչյունափոխական-ուղղագրական տարբերակներ ունեցող բառեր, որոնք արգասիք են զանազան հնչյունափոխական երևույթների (**ըլլալ, կեղրոն, մոռնալ, գաբնեկ, քարտի, օճախ**),

գ) արևմտահայերենում նախընտրելի գործածություն ունեցող բառեր (**ճնրմակ, գան, հավկիթ, կակուղ, պաղ**),

դ) բառակազմական տարբեր կադապարներով ու տարբեր բաղադրիչներով ստեղծված բառեր (**գործատուն, դեղագիր, աշխարհամարտ, հեռատեսիլ**),

ե) հայեցի նորակազմ բառեր, որոնց փոխարեն արևելահայերենը գործածում է փոխառություններ (**կաճառ-ակադեմիա,**

հրասայլ-տանկ, դրամատուն-բանկ, ընկերվարություն-սոցիալիզմ),

զ) գրաբարից փոխանցված բառաշեղթ, որ արևմտահայերենում անհամեմատ ակտիվ գործածություն ունի (**հանգույն, հիր, ուղիս, գուն, հեստ, նայ, նուս, նամետ, քայո**):

Նորընծա բառարանագիրները անդիմադրելի միտումը ունեն դիպվածային բառերով արհեստականորեն ուռճացնելու բառացանկը: Այդպիսի մոտեցմամբ արևմտահայ հեղինակներից ասենք Ինտրայի (Տ. Չրաքյան) կամ Հ. Օշականի (Հ. ԶյուՖեճյան) ստեղծած այդօրինակ բառերի «համաբարբառը» կրավեր առանձին գրքերով լույսընծայումի բախտին:

Բառարանիս հեղինակը դույզն գայթակղությունը չի ունեցել անպայման բազմապատկելու բառերի թիվը այդ կարգի «դիպվածով»: «Բառարանում չեն ընդգրկվել դիպվածային բառերը, որոնք ստեղծվում են մասնավոր դեպքերի համար և ընկալելի են միայն համապատասխան շարակարգում» (էջ 3): Ընտրված բառապաշարը մասնագետ բառարանագրի հետևողական աշխատանքի և զուսպ ընտրության արդյունք է:

Չզալի հետաքրքրություն են ներկայացնում բառարանում ընդգրկված դարձվածքները: Դրանք ուշագրավ են մի քանի առումով: Առհասարակ սփյուռքահայ բառարաններում ընդունված է դարձվածքները տալ մի գլխաբառի տակ (սովորաբար՝ բայական), որը շատ է դժվարացնում դարձվածքի որոնումը: Առաջնորդվելով ժամանակակից բառարանագրության պահանջներով՝ հեղինակը դարձվածքները դասակարգում է ըստ առաջին բաղադրիչի, իսկ այնուհետև՝ ըստ դրա հոլովական ձևերի: Բացի այդ, չորսնառության մեջ է դնում մի շարք դարձվածքներ, ինչպես նաև խոսակցական լեզվում հանդիպող կայուն կապակցություններ, որոնք չեն արձանագրված բառարաններում: Սա հնարավորություն կտա կորստից փրկելու լեզվական փաստեր, որոնք վեր են հանում կենցաղային-ազգագրական հետաքրքիր իրողություններ՝ **աչքի քաժին** - մի կտոր ռուտելիք, որ ուտողները տալիս են իրենց ուտելը ախորժակով դիտողին, **մեքենան դառնալ** - մեքենան աշխատել, բանել, **պոչ բռնել** - հեք պահել, **ակռային գարնել** - փորձել և այլն:

Զանի որ արևմտահայերենը ավանդաբար փորձում է թարգմանել նաև գիտա-տեխնիկական եզրաբանությունը, ուստի անհրաժեշտ է որոշակի հմտություն՝ ճիշտ կողմնորոշվելու և բնութագրելու համար բնական և հասարակական տարբեր գիտու-թյունների վերաբերյալ տվյալներն ու եզրե-րը: Ի պատիվ հեղինակի պիտի ասել, որ նա հաջողությամբ է հաղթահարել այս դժվար-րությունը՝ տալով դրանց ժամանակակից բնութագրումները, ինչպես՝ **ձայնդարձ** - երաժշտական նշան, որ ցույց է տալիս բա-նալիի ձայնաստիճանը, **ելեմենտը** - 2. Դրամական մուտք և ելք, հասույթ և ծախք, 3. Տնտեսական կացություն, **մարդաբաշխու-թիւն** - Գիտություն մարդու կյանքի և մարմ-նի անդամների գործառույթի մասին և այլն:

Նորակազմ բառերի կողքին բառա-րանը տալիս է արևելահայերենին առավել ծանոթ փոխառյալ ձևերը՝ նպաստելով նորակազմության իմաստի ըմբռնմանը և այն արևելահայերենի մեջ ներմուծելուն: Դրա-նով բառարանը օգնում է շրջանառության մեջ դնելու մի շարք հայերեն նոր բառեր, ինչպես՝ **մրցատեան** (ժյուրի), **մրցարան** (ա-րենա), **կրկներևույթ** (միրաժ), **գաղափարա-պաշտ** (իդեալիստ), **ազնվապետական** (ա-րիստոկրատական), **բեկաթոյժ** (տրավմա-տոլոյզ), **նվազավար** (դիրիժոր) և այլն:

Բառարանագրությունը պահանջում է տևական աշխատանք և, անշուշտ, գիտա-կան ստեղծագործ մտքի արտահայտու-թյուն է: Հաջողված լինելու պարագան են-թադրում է լեզվագիտական ուշագրավ դի-տարկումներ և հիմնվում է իմացության ու փորձի վրա: Պահանջվում է ճաշակ և հա-տուկ լեզվագագաղություն: «Արևմտահայե-րեն...»-ի բառարանը այդօրինակ ստեղծա-գործ աշխատանքի ծնունդ է, որում առկա գիտական մոտեցման կերպերն ու սկզբունքները դուր են բացում նոր վերլու-ծությունների համար: Կարծում ենք՝ սեփա-կան դիտարկումների և գիտական փորձի արդյունք է արևելահայերենի համեմատու-թյամբ արևմտահայերենում ուղղախոսա-կան մի շարք նորմերի արձանագրումը. բո-լոր բառերում իւ երկբարբառը (բացի **ուլթուն** ածանցով ձևերից և բառասկզբի դիրքերից) արտասանվում է որպես քմայնացած ու (**ուի-ֆրանսերեն** և հնչյունի նման). համապա-տասխան բառերի արտասանությունը բա-ռարանում տրվում է այդ հնչմամբ: Կամ՝

հայտնի է, որ արևմտահայերենում վերացել է **ու**-ը արտասանական հակադրությունը: Չբացառելով դրանց դիրքային-արտասա-նական նրբերանգները, որոնք հնարավոր է ճշգրտել միայն փորձառական-հնչյունաբա-նական տեխնիկական միջոցներով, Սաքա-պետոյանը դրանք ներկայացնում է հատուկ տառանիշով ո՛: Նույն փորձի արգասիք են փոխազդեցական հնչյունափոխության տար-բեր դեպքերի մատնանշումը գաղտնավանկ ունեցող մի շարք բառերում (**թոնդկվել-թոն-կիլ**, **անցընել**-անց կացնել, **անցնել**-անց կե-նալ և այլն), լծորդության փոփոխությամբ պայմանավորված սեռային տեղաշարժերը (**կանգնել**-կանգնեցնել-կառուցել (նր.), **կան-գնիլ**- ոտքի ելնել (չբ.), **ընկալուզել** - խեղդել (նր.), **ընկալուզիլ**-խեղդվել (կբ.) և այլն):

Վերջինները իրավացիորեն տրվում են որպես առանձին գլխաբառեր (համաճում-ներ):

Կարելի է շարունակել թվարկումների այս շարքը: Բայց ասվածն էլ թերևս բավա-կան է համոզվելու համար, որ այս բառարա-նը (ի դեպ, փորձաշատ բառարանագրի՝ Ս. Գալստյանի խմբագրական տնօրինու-թյամբ) անհրաժեշտ և սպասված գիրք է և՛ արևելահայ, և՛ սփյուռքահայ գրագետների (արևմտահայերենի իմաստով) համար: Ան-հասկանալի է, որ այս կարգի բառարանը լույս աշխարհ է գալիս ընդամենը 500 օրի-նակով:

Ցանկալի է, որ բառարանի աշխատա-վոր հեղինակը շուտով արևելահայ և սփյուռքահայ լսարանին ներկայացնի նաև իր տեսական-բառագիտական փնտրտուք-ների արգասիքը, որի համար քննարկվող բառարանի լեզվական նյութը միանգամայն բավարար է:

Բառարանն ունի առանձին բացթո-ղումներ: Հեղինակն ինքն էլ հավակնությու-նը չի ունեցել անսխալական լինելու: «Նման ծավալի աշխատանքը, - գրում է նա, - չի կա-րող գերծ լինել թերություններից, վրիպում-ներից, բացթողումներից» (էջ 9):

Երկու գրականների բառապաշարի համեմատական առավել մանրակրկիտ քնն-նությունը, մեր կարծիքով, կպարզեր իմաս-տային կամ ձևային «գոնե մեկ տարբերու-թյուն» ցուցանող բառերի ավելի մեծ քա-նակ:

Այսպես, բառարանում տեղ չեն գտել արևմտահայերենում ուղղախոսական-հըն-

չյունափոխական տարբերություններ ունեցող մի շարք բառեր՝ **ընտանեկնի, մինատըր, յառաջարան, յառաջացեալ** (առաջ գնացած), **մրցաշարք** (մրցաշար), **ամարանոց** և այլն: Բառարանում վկայված են հատուկ անուններից բաղադրված հնչյունափոխական տարբերակներ՝ **ափրիկեան, սպանական, զուլցերացի** և այլն, բայց կարող էին լինել նաև նույն կարգի այլ բառեր՝ **պելճիքացի** (բելգիացի), **լիթվանական** (լիտվական), **արժանթինեան** (արգենտինյան), **ատրպեճանական, ուքրանեական, սուրիացի, հռովմեական** և այլն:

Տառադարձության զգալի տարբերություններ ունեցող հատուկ անունների (աշխարհագրական տեղանուններ, անձնանուններ) ցանկը, որն ի դեպ տրվում է խիստ հաջող ընտրությամբ և երևան է հանում մինչ այսօր բառարաններում չարձանագրված մի շարք ուշագրավ տարբերություններ արևելահայերենից, կարելի էր հավելել մեր իրականության հետ առնչություն ունեցող այլ անուններով՝ **Պոսքըն, Պալքաններ, Շիքակո, Կլենտլե, Քալիֆորնիա, Ալմաթի, Պանկլատե, Ինթըրֆաքս** և այլն:

Կամ՝ եթե սկզբունք ենք որդեգրում բառարանում ներկայացնել արդի արևտահայերենում գործածական առանձին օտար բառերի տառադարձված ձևերը՝ **օթոպիս, մեթրո, բուլբալ, ճենթլլմեն, ամպիոն, ֆուպո, ապա** կարելի էր ըստ հնարավորին հարստացնել այդ բառաշերտը՝ օր.՝ **պենզիկ, գոնկրես, փարատօթա, բաուլուկ, ջոնիակ, փանսիոն, փարթի** (պարտիա), **պեթոն** (բետոն), **պանք** (բանկ), **պասքեթպոլ, բաքթիք** (տակտիկա), **սերժան** (սերժանտ) և այլն:

Բառարանում երբեմն չի նշվում առանձին բառերի՝ արևտահայերենում ընդունված այս կամ այն իմաստը, ինչպես՝ ալ բառը նշված երկու իմաստներից (1.մ. Այլևս: 2.2. Եվս, նաև) զատ ունի նաև **ավելի (էլ)** բառ-մասնիկի իմաստ՝ Յիշատակներս ալ կը փախչին **ալ** հեռուն (Հ. Ա.), **ալ** աւելի շեշտող նշանակութիւն («Ազգակ»): **Վրայ** բառը արևտահայերենում ունի նաև **մասին** կապի (վերաբերության) նշանակություն՝ «անոր վրայ շատ խորհեցայ» (Շ.Շ.) և այլն:

Անշուշտ, ուշադիր ընթերցումը կարող է հայտնաբերել առանձին բացթողումներ բառաշարի նաև այլ շերտերում, ինչպես ասե՞նք՝ սեփական բառակազմական միջոցներով կամ բառակազմական տարբեր կաղա-

պարներով կազմված բառերի շարքում (**առընթերադիր** -կապ, **էյուլեական** -ատոմական, **թոնատուն** - բանտ, **մէկ բանի** - մի բանի, **գերիրապաշտ** - սյուրռեալիստ, **առաջմախաղ** - պրեմիերա, **մեծավարպետ** - գրոսմայստեր, **դրապաշտություն** - պոզիտիվիզմ և այլն): Ըստ որում, ուշագրավն այն է, որ բառարանը սկզբունքորեն ներառում է մեր թվարկած բառերից շատերի՝ բաղադրիչներով այլ կազմություններ կամ ուղղակի արմատական ձևեր (**թոնուտ, Պելճիքա, Արժանթին, հիլե, օրագրող** (չկա՝ օրագրութիւն) և այլն), որոնք իրենց հերթին, այնուամենայնիվ, որոշակի պատկերացում տալիս են հնարավոր այլ տարբերությունների մասին:

Գրական արևտահայերենը, ի տարբերություն արևելահայերենի, անհամեմատ մերձ է իր բարբառային հիմքին: Դա ակնհայտորեն դրսևորվում է նաև բառապաշարում. գրական արևտահայերեն են մուտք գործել խոսակցական ու բարբառային բազմաթիվ բառեր ու արտահայտություններ (դարձվածային միավորներ), որոնք այսօր դժվար են տրվում նեղբարբառային որակումի տրամաբանությամբ: Այսուհանդերձ, առանձին նման բառերի (նաև նեղ մասնագիտական եզրերի) առկայությունը կարծես այնքան էլ հարիր չէ բառարանի ընդհանուր բացատրական բնույթին՝ **կինաբառիս** (սընդիկի ծծմբուկ), **ակոնպլիկ** (ատամնաթափ), **ժոխք** (քթից արտադրություն), **մուճգալ** (երերայ) և այլն: Նույն տրամաբանության հողովույթին, թերևս, ավելի հեշտությամբ կտրվեին բարբառներից (նաև գրաբարից) ավանդված մի շարք բառեր, որոնք սակայն չեն դարձել բառարանի սեփականությունը՝ **անքակ** (անբաժան), **թոն** (տեղատարափ), **կենդանաբանական պարտեզ** (կենդանաբանական այգի), **պան** (ոգի), **թափուր** (դատարկ), **եսին** (հետևը), **երթալով** (հետզհետե), **գլխուն զարնել** (գլխին տալ), **պիշ** (ուշադիր) և այլն: Ըստ որում, դրանց որոշ մասը (**պիշ, պան, թափուր**) ունի արևտահայերենում մախընտրելի լինելու հատկանիշը:

Մի դիտարկում ևս. բառարանի սկզբում մեզ խոստացված համառոտագրություններից մի քանիսը (բրբ., գվռ., գրք., խսկց., ոճաբ., անխր.) դժվար փնտրվող նշագրումներ են բառաշարքերում: Դրանց հետևողական պահպանումը, անշուշտ, բառարանը կդարձնի էլ ավելի գործածական մասնագիտական լսարանի համար:

Քառարանագրությունը դժվարին գործ է: Օրավոր փոփոխվող բառապաշարը ենթադրում է շարունակական և անընդհատ գործընթաց: Մանավանդ այսօր ամեն պահի ստեղծվում են նոր բառեր: Անհնար է դառնում ընդգրկել անընդգրկելին: Կոնկրետ բառընտրության մեջ էլ շատ հաճախ որոշիչ է դառնում անհատական լեզվազգացողությունը. տարակարծությունները դառնում են անխուսափելի և միանգամայն բնական:

Ռուբեն Սաքապետոյանի բառարանը, անշուշտ, լուրջ ներդրում է հայոց բառարանագրության մեջ, կարևոր գիրք է մասնագետների և առհասարակ հայ ընթերցողի համար: Իհարկե, նաև ազգանվեր գործ է, որը նպաստելու է ոչ միայն արևմտահայերենի, այլև սփյուռքահայ մշակույթի ու Սփյուռքի հայ իրականության նկատմամբ մեր հատուկ ուշադրությանը:

Յու Ա ԱՎԵՏԻՍՅԱՆ